

Maxliyo SATTOROVA,
 Termiz davlat universiteti
 Psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi
 Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
 E-mail: mahliyo_sattorova@mail.ru
 Tel: 95 050 87 88

TerDU dotsenti, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD) A. Qodirova taqrizi asosida.

SHAXSDA SOTSIAL TOLERANTLIKNI SHAKLLANGANLIK XUSUSIYATLARI PSIXOLOGIK JIHLARI

Аннотация

Jahonda globallashuv va axborotlashuv jarayonlari davrida tolerantlik dolzarb ijtimoiy-psixologik va insonparvarlik mummolaridan biri bo‘lib kelmoqda. Ayni paytda tolerantlik axloqiy me‘yor sifatida butun insoniyatning muvaffaqiyatli taraqqiyoti uchun har bir shaxs individualligini, bardoshlilik va stress turlari orqali yuzaga keladigan holatlarga toqat qila olishi xususiyatlarini shakllantirishning asosiy va zaruriy omili bo‘lishini taqozo qilmoqda.

Kalit so‘zlar: tolerantlik, ijtimoiy rivojlanish, taraqqiyot, shaxs, muloqot.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF SOCIAL TOLERANCE IN A PERSON

Annotation

In the era of globalization and information processes in the world, tolerance has become one of the urgent socio-psychological and humanitarian issues. At the same time, tolerance as a moral standard requires that for the successful development of all mankind, the individuality of each person, the ability to tolerate situations arising through types of stress, is the main and necessary factor in the formation of characteristics.

Key words: tolerance, social development, progress, personality, communication.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ТOLERАНТНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В эпоху глобализации и информационных процессов в мире толерантность стала одной из актуальных социально-психологических и гуманитарных проблем. В то же время толерантность как моральная норма требует, чтобы для успешного развития всего человечества индивидуальность каждого человека, способность переносить ситуации, возникающие посредством видов стресса, были основным и необходимым фактором формирования характеристик.

Ключевые слова: толерантность, социальное развитие, прогресс, личность, общение.

Kirish. Shaxsda sotsial tolerantlikning shakllanganlik darajasini o‘rganish muammosiga yondashishda dastlab mazkur xususiyatning tarkibini aniqlab olish, ular smjkhaxsning sotsial tolerantligiga qanchalik aloqadorligini belgilash va albatta ularning qay darajada shakllanganligini aniqlashga harakat qilindi.

Sotsial tolerantlik yon berish, andisha yoki xushomad emas, balki eng avvalo insonning universal huquqlari va asosiy erkinliklarini tan olish asosida shakllangan faol munosabatdir. Har qanday vaziyatda ham sotsial tolerantlik ana shu asosiy qadriyatlariga tajovuzlarning bahonasi bo‘lib xizmat qilmaydi. Shuning uchun o‘smirlarda sotsial tolerantlikni shakllanishi ularning o‘zlarining va boshqa insonlarning hayotida faqat yaxshilik urug‘ini sochishga tayyor insonlar bo‘lib shakllanishiga xizmat qiladi.

Ma‘lumki, shakllanayotgan yondashuvda haqiqiy shakllanishni –«stereotiplarga asoslangan bir hildagi axloqiy fikrlash»ni konstruksiyalash bilan almashtirish xavfi ortib boradi. Shakllanib borayotgan yondashuv uchun «bola haqida qadriyatlarini passiv qabul qiluvchisi» sifatidagi tasavvurlar asos bo‘ladi. Bag‘rikeng insonni shakllantirish zaruriyati haqida hayotiy maqsadlar bilan uni qurollantirish, yaxshi reaksiyalarga nisbatan pozitiv va yomon lariga nisbatan negativ reaksiya ko‘rsatishni shakllantirish haqida gapiriladi.

Ijtimoiy-demografik omillarga tayangan holda, olimlar tolerantlikning quyidagi sohalari ajratib ko‘rsatishadi: yoshga doir tolerantlik – insonning yoshi bilan bog‘liq o‘ziga xosliklarini to‘g‘ri qabul qilish (keksalarning yoshlarni tushuna olmasligi, O‘quvchilarda bilim va tajribaning yetarli emasligi va boshqalar); ma‘lumotlilik darajasi bilan bog‘liq tolerantlik – nisbatan past darajadagi ma‘lumotga ega kishilarning fikrlari va xatti-harakatlariga sabrli bo‘lish; millatlaro tolerantlik – turli millat vakillariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, biror millat vakilining kamchilik va salbiy harakatlarini shu millatga mansub boshqa kishilarda ham bor deb hisoblamaslik; irqiy tolerantlik – boshqa irq vakillariga past nazar bilan qaramaslik; diniy tolerantlik – turli dinlar, konfessiyalar, konfessional guruhlariga sotsial tolerantlik bilan munosabatda bo‘lish; madaniy tolerantlik – madaniy qiziqqonlikka zid bo‘lib, boshqa madaniyatlarni tan olish, ularni to‘g‘ri qabul qilishga qobiliyatlilik.

Tadqiqot ishda shaxsning motivatsion, empatiyaviy, emotsional intellek sohalari o‘rganilgan bo‘lsa, biz ilmiy tadqiqotlarida shaxsning muloqot, xayol tasavvuri, hissiy-kognitiv komponentlar orqali tolerantlik shakllanishini rivojlanishini metodaliq asosi bo‘lib xizmat qiladi. Ta‘limning bunday turi stereotopizatsiya deb ataladi, ya‘ni aniq bir shablon va belgilarga javob qaytaruvchi, stereotipik fikrlash va xulq-atvorni shakllantirishdir.

Tahlil va natijalar. Madaniy tolerantlik madaniy ta‘sir o‘tkazish, madaniy ekspansiyaga yo‘l qo‘yilmasligini talab etadi; shaxslararo tolerantlik – insonlardagi murakkab tabiiylikni, ular orasidagi farqlarni anglash va qabul qilishga qobiliyatlilik bo‘lib, muloqot jarayonida insonning boshqalarni o‘z mavjudligi va rivojining yuksak timsoli sifatida ko‘ra olishidir.

V.Boykoning “Kommunikativ tolerantlik so‘rovnomasi” Manni-Uitni mezonidagi k o‘rsatgichlari (N=364)

Shkala	Jinsi	N	O‘rtacha rang	U	O‘rtacha Qiymat
Shaxsning individualligini rad etish	Ayollar	187	193,60	-2,088	,037
	Erkaklar	177	170,77		
Boshqalarni baholashda o‘zingizdan standart sifatida foydalanish	Ayollar	187	183,01	-,095	,924
	Erkaklar	177	181,97		
Odamlarni baholashda toifali yoki	Ayollar	187	201,53	-3,581	,000

konservativ	Erkaklar	177	162,39		
Noxush his-tuyg'ularni yashira olmaslik	Ayollar	187	183,47	-,182	,855
	Erkaklar	177	181,47		
Muloqot sherigini qayta tiklash	Ayollar	187	187,78	-,994	,320
	Erkaklar	177	176,92		
Muloqotning boshqa ishtirokchilarini o'zingizga moslashtirish	Ayollar	187	209,16	-4,999	,000
	Erkaklar	177	154,33		
Birovning xatolarini kechira olmaslik	Ayollar	187	218,07	-6,682	,000
	Erkaklar	177	144,92		
Muloqot sherigining noqulay holatlariga toqat qilmaslik	Ayollar	187	192,10	-1,804	,071
	Erkaklar	177	172,36		
Muloqotning boshqa ishtirokchilariga moslasha olmaslik	Ayollar	187	194,26	-2,208	,027
	Erkaklar	177	170,08		
	Umumiy	364			

Shaxslarda V.V.Boykoning "Kommunikativ tolerantlik so'rovnomasi" o'tkazilganda, "Shaxsning individualligini rad etish yoki noto'g'ri tushunish" shkalasida olingan natijalari Manni-Uitni mezonida bo'yicha solishtirildi. Ayollarda erkaklarga nisbatan shaxsning individualligini rad etish yuqori ekanligini izohlash mumkin. Ushbu qiymatdagi ishonch darajasiga ko'ra qizlar (ayollar) o'g'il bolalar (erkaklar)ga nisbatan shaxsning individualligini rad etish yoki noto'g'ri tushunish: siz boshqa odamlarning individual xususiyatlarini qanday tushunishni yoki qabul qilishni xohlamaysiz yoki bilmaysiz shkalasi o'rganilganda, qizlar (ayollar) o'g'il bolalar (erkaklar)ga nisbatan boshqalarni xarakterini tushunmaslik, individualligini qabul qilmaslik bo'yicha sezilarli farq mavjudligini ko'rish mumkin. ($U=-2,088$; $p>,037$).

Ushbu metodikadan olingan natijalar 1-jadvada keltirilgan. "Shaxsning individualligini rad etish" shkalasi shaxsning individualligini rad etish yoki notog'ri tushunish minimal balli 1ni, maksimal balli 13ni tashkil qilgan. O'rtacha qiymat 2,235, standart og'ish 2,436 qiymatiga ega. $6,52 \pm 2,436$. Assimetriya va ekstsess qiymati normada berilgan. ($A=050$; $E=-,615$). Bunda tabalarning shaxsning individualligini rad etish yoki notog'ri tushunish bo'lgan munosabati o'rtacha ekanligi bilan izohlashimiz mumkin.

Shaxslarda boshqalarni baholashda o'zingizdan standart sifatida foydalanish shkalasidan olingan natijalari Manni-Uitni mezoni bo'yicha taqqoslandi. Ayollar va erkaklarda boshqalarni baholash bo'yicha farqlar sezilmadi. Demak, ayollar va erkaklar odamlarning xatti-harakati, fikrlash tarzi yoki individual xususiyatlarini baholashda shaxs o'zini mukammal deb hisoblashi odamlarning xatti-harakati, fikrlash tarzi yoki individual xususiyatlarini baholashda siz o'zingizni standart hisoblashda sezilarli farq mavjud emasligini ko'rish mumkin. ($U=-0,95$; $p>,924$).

Talabalarda, "Kommunikativ tolerantlik" so'rovnomasi o'tkazilganda, odamlarni baholashda toifali yoki konservativ shkalasidan olingan natijalarni Manni-Uitni mezoni bilan solishtirildi. Jins tavofutiga ko'ra, ayollar erkaklarga nisbatan shaxslarni baholashda yoki baho berishda nisbatan farqlar sezildi. Ushbu qiymatdagi ishonch darajasiga ko'ra ayollar odamlarning baholashida qat'iy yoki konservativsiz, sizda moslashuvchanlik va dunyoqarash kengligi ko'rsatkichi erkaklarga nisbatan yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Demak, ayollar erkaklarga qaraganda boshqalarni xarakterini tushunmaslik disadaptatsiya yuqoriligi sezilarli farq mavjudligini tadqiqotda ko'rish mumkin. ($U=-3,581$; $p<,000$).

Shaxs, noxush his-tuyg'ularni yashira olmaslik yoki ularni yumshata olmaslik shkalasi bo'yicha olingan natijalarni Manni-Uitni mezoniga ko'ra taqqoslandi. Qizlar (ayollar) va o'g'il bola (erkaklar)ga boshqalarni baholashda farqlar sezilmadi. Demakki ayollar va erkaklar "Noxush his-tuyg'ularini yashira olmaslik" deyarli bir xil ekanligini ko'rish mumkin. Shuning uchun ishonch darajasi yuqoridagi jadvalda aks etgan. ($U=-,182$; $p<,855$).

Shaxsda, muloqot sherigini qayta tiklash, qayta tarbiyalash istagi noxush his-tuyg'ularni yashira olmaslik yoki ularni yumshata olmaslik shkalasida olingan natijalarni qiyosiy-sitatistik tahlil bo'yicha solishtirilganda, ayollar va erkaklarga muloqot jarayonida iltimosingiz bo'yicha suhbatdoshingizni qayta yaratishga, qayta o'qitishga, o'zgartirishga harakat qilishda ikki jins vakillarida ham farqlar sezilmadi. Iшонch darajasi yuqoridagi jadvalda aks etgan. ($U=-994$; $p<,320$). 6-jadval.

Shaxslarda muloqotning boshqa ishtirokchilarini o'zingizga moslashtirish istagi shkalasidan olingan natijalar tadqiq etildi. Ayollar erkaklarga nisbatan yuqori darajada ekanligi izohlanadi. Ushbu qiymatdagi ishonch darajasiga ko'ra ayollar muloqot jarayonida odamlarni moslashtirish ular boshqalar xarakteringizga, odatlaringizga, da'volaringizga moslashtirish bilan muomala jarayonida erkaklarga nisbatan yuqori ekanligini ko'rish mumkin. 6-jadval ($U=-4,999$; $p<,000$).

Shaxslarda birovning xatolarini kechira olmaslik shkalasidan olingan natijalarni U-mezon bo'yicha taqqoslanganda, ayollarda erkaklarga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Ushbu qiymatdagi ishonch darajasiga ko'ra ayollarda birovning xatolari, noqulayligi, beixtiyor bezovta qilganligi uchun kechirishni bilmaslik erkaklarga nisbatan yuqori ekanligini ko'rish mumkin. Demak, ayollarda erkaklarga qaraganda xatolarni kechira olmaslik yuqori ekanligi bilan izohlandi. 6-jadval ($U=-6,682$; $p<,000$).

Shaxslarda, muloqot sherigining noqulay (kasallik, charchoq, kayfiyatning yo'qligi) holatlariga toqat qilmaslik shkalasi bo'yicha olingan natijalarni qiyosiy-statistik tahlilga asoslanib bo'yicha solishtirildi.

Ayollar va erkaklar muloqot jarayonida boshqasi o'zini topadigan jismoniy yoki ruhiy noqulayliklarga toqat qilmaslik ikki jins vakillarida ham farqlar sezilmadi. Shkala natikasining ishonch darajasi yuqoridagi jadvalda aks etgan. ($U=-1,804$; $p>,071$). 1-jadval

Shaxslarda muloqotning boshqa ishtirokchilariga moslasha olmaslik shkalasidan olingan natijalarni psixologik ma'lumotlarni qayta ishlash dasturining U-mezoni bo'yicha solishtirildi. Ayollarda erkaklarga nisbatan muloqot jarayonida moslasha olmaslik yuqori ekanligi izohlandi. Ushbu qiymatdagi ishonch darajasiga ko'ra ayollar boshqalarning xarakteriga, odatlariga yoki da'volariga yaxshi moslashmasligini ko'rish mumkin. Demak ayollar boshqa shaxslarning xulq-atvoriga muloqot paytida moslashmasligini natijalarda ko'rish mumkin. 6-jadval ($U=-2,208$; $p<,027$).

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash zarurki, tolerantlikning rivojlanishi oddiy insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardan tortib, umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan barcha jarayonlar uchun ham muhim zaruriyatga aylanib bormoqda. Tolerantlik qanchalik rivojlansa, insoniyatning bexavotir hisoyat kechirish imkoniyati shuncha ortadi. Jamiyatimizda olib borilayotgan ko'p qirrali islohatlar, eng avvalo, tolerantlik, sotsial tolerantlik asosida jamiyatimizni taraqqiyotiga, uni mustahkamlanib borilishiga, jamiyatda inson qadriga va mehnatini hurmatlanishiga, dunyo hamjamiyatida rivojlangan jamiyatlar qatoriga ko'tarilishiga va shu kabilarni amalga oshirishga qaratilganidir. Davlat muassasalari va jamoat tashkilotlari kundalik faoliyatining uzviy qismiga aylangan taqdiridagina kutilgan natijani berishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаева Ш.А. Организация работы по воспитанию толерантности в средних общеобразовательных школах. Современное образование. 2017. №2.
2. Agzamxodjayev S.S, Rahimjonov D.O, Muhamedov N.A, Najmiddinov J.X. Dinyo dinlari tarixi.TDSHI.Toshkent.2011.– 227 b.
3. Aminov M.N. Tarbiya:(Ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya). - Toshkent. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. Davlat ilmiy nashriyoti.2010. -416-417-b.
4. Аотолов А.Г.Толерантност от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию.Москва. 2000. 5-7 б.
5. Асмолова А.Г.На пути к толерантному сознанию .Москва, Смысл, 2000. – 255 б.